

УДК 811.111'373.7

Г.М. УДОВІЧЕНКО,
*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Донецького національного університету економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського (м. Кривий Ріг)*

АНАЛІЗ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТІВ «РОЗУМ/WIT» ТА «ДУРІСТЬ/ STUPIDITY» ЧЕРЕЗ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ МОВИ

У статті подано аналіз фразеологічного фонду української і англійської мов щодо досліджуваних понять, які дуже подібні за своїм вираженням та значенням. Визначено, що розбіжності обумовлені різним культурним рівнем країн та різним напрямом розвитку та еволюції англослов'янських та українськомовних суспільств. Уточнено способи вираження концептів «розум/wit» та «дурість/stupidity» через фразеологічні одиниці мов.

Ключові слова: концепт, фразеологізм, фразеологічний фонд.

Сучасна лінгвістика розглядає мову як суспільне явище, тісно пов'язане з культурою та історією того чи іншого народу. В центрі уваги стоїть особистість носія мови, яка розкривається через дослідження мови людини, яка віддзеркалює духовну сутність, мотивацію та ціннісну ієрархію, існуючу у свідомості носія мови. Аналізується мова в людині та людина в мові, ті обороти і вирази, які вона найбільш часто вживає, до яких у неї виявляється найвищий рівень емпатії. Людський інтелект, як і сама людина, не мислимий поза мовою і мовною здатністю, як здатністю до творення і сприйняття мовлення. Мова втручається в усі розумові процеси, створює нові ментальні простори [1].

Представниками когнітивного підходу в семантиці є переважно американські вчені Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, А. Талмі, А. Гольдберг, Дж. Тейлор, Ж. Фоконьє, Б. Рудзка-Остін, А. Ченкі. У вітчизняному мовознавстві проблемами когнітивної лінгвістики займаються М. Болдирев, І. Бровченко, О. Воробйова, С. Жаботинська, В. Карасик, Т. Луньова, В. Манакин, М. Полюжин, Т. Радзієвська, Ю. Апресян, М. Кочерган, Й. Стернін, Г. Уфімцева, М. Цегельська.

Метою даної статті є аналіз вираження концептів «розум/wit» та «дурість/stupidity» через фразеологічні одиниці мови.

Розум і дурість – філософські поняття, які набувають все більшої ваги у сучасному суспільстві, що постійно розвивається. Це зумовлено швидким розвитком науки, освіти, її інформаційної насиченості, культури і побуту людей. У своїй роботі ми спробуємо з'ясувати спільні і відмінні риси особливостей вираження концептів «розум» і «дурість» в англійській і українській мовних картинах світу.

Схема концептуалізації інтелектуальних здібностей засобами фразеології може бути представлена таким чином. Центральне місце займають фрейми розумний – дурний, надалі концепти членуються таким чином:

Розум: освіченість, здатність логічно мислити, здатність швидко мислити, здатність повністю осмислювати, аналізувати, здатність запам'ятовувати інформацію, здатність вчитися на власному досвіді, багато знати, вміння застосовувати знання на практиці, інтенсивність якості.

Дурість: розумова обмеженість, нездатність логічно мислити, нездатність швидко мислити, нездатність осмислювати, аналізувати, нездатність запам'ятовувати інформацію, нездатність вчитися на власному досвіді, говорити дурниці, інтенсивність якості.

Фразеологічні одиниці своїми значеннями перетинають найрізноманітніші концептосфери. При їх вживанні та сприйнятті відбувається декодування концептуальних структур, що були залучені до процесу творення фразеологічних одиниць. Зазвичай змішують найрізноманітніші концептуальні простори [2].

В українській мові фразеологізми з компонентом «голова», що використовуються для оцінки низьких чи високих інтелектуальних здібностей, зберігають культурно-національне розуміння інтелектуальної норми і культурні образи дурня чи розумника. Компонент «голова» у фразеологізмах, що використовуються для віднесення людини до певної категорії, має символічне значення – «центр інтелекту, розуму».

– **Розум – голова**

1. Про розумовий розвиток, здібності

Здорова, золота, мастита, міністерська, міцна, мудра, путяща, розумна, світла, сильна, тверда, толкова, тямуща, хазяйська, ясна.

Наприклад: *Претич – голова мудра, – казали про нього. – Він чує, як трава росте* (Б. Лепкий)

2. Про розумову обмеженість

Бараняча, дірява, дубова, дурна, капустяна, міцна, неподатлива, нерозважлива, нетямуща, порожня, пуста, садова, тупа, чавунна.

Наприклад: *Поникла дірява голова моя, обняв душу сум...* (Панас Мирний).

[Андрій]: *Я не купувать, а продаватъ ті воли буду. Чуєш, розумієш, капустяна голова* (В. Винниченко).

Для того щоб систематизувати наявні фразеологізми, що вербалізують поняття «розум» та «дурість», ми виділили такі характерні ознаки:

– **Розум, дурість та тварина**

Ця категорія є досить значною і змістовною для української мови. Це пояснюється тим, що сільське господарство було основним заняттям населення степової України, де землеробством по-справжньому почали займатися тільки у XVIII ст., а перевага скотарства довгий час була історично зумовлена потребою постійного захисту жителів степу від кочовиків. Зіставлення з назвою загальновідомої тварини полегшує сприйняття, конкретизує враження і сприяє фіксації в пам'яті певних її особливостей та якостей. При цьому стабільна оцінка якоїсь риси, властивої певній тварині, нібито абстрагується, відділяючись від неї, і стає основою нового, переносного лексичного значення.

Так, образ свині, вівці, барана, цапа мають чітко виражену негативну характеристику:

дурний, як вівця (як баран, як цап, як кіт, як боже теля, як осел);

дурна, як овечка – не скаже ні словечка;

дурний, як сто свиней;

дурний, як турецький кінь;

мудрий як бекало рогате;

розумний як баран підрізаний;

розумний, як Федькова кобила.

Що стосується англійської мови, то слід зазначити, що крім негативних значень, яких не так багато, як в українській мові:

silly as a goose – дурний як гуска, напр.: *Edith is as silly as a goose. She thinks that reading aloud to her house-plants will help them grow.*

as silly as calves;

as silly as a sheep (as calves, as a goat);

as stupid as an ass (as a donkey);

as silly as a cut snake, напр.: *If invited to "get in for you cut" [= your share of anything] it is advisable to get in for it. Otherwise you are likely "to miss out". In which case you'll be as "silly as a cut snake",*

існують також позитивні значення, яких зовсім немає в українській мові:

as wise as an owl, напр.: This is a difficult problem. You`d need to be as wise as an owl to be able to solve it.

as clever as a cartload (wagonload) of monkeys, напр.: As clever as a wagonload of monkeys solving the crossword puzzle of The Times of London and as intricate as the Hampton Court maze. It is good, neat, clean and bloody fun and I most cordially recommend it.

– Дурість та взуття

Формування української національної фразеології відбувалося головним чином через суспільну свідомість соціальних низів, переважно селянства, а також ремісництва і козацтва. Тому багато компаративних фразеологічних одиниць сформувались через призму провідної діяльності і роботи:

дурний, як дірявий чобіт;

дурний, як подошва.

– Розум та взуття

На відміну від української мови, в англійській мові, співвідношення понять «розум» і «взуття» мають позитивне значення:

a clever clogs, also a clever boots, напр.: I bet old clever clogs here knows the answer.

– Дурість та їжа

Назви традиційних страв і продуктів харчування ми також можемо назвати однією з етнокультурних реалій, а у складі українських фразеологізмів виявляється їхня національна своєрідність та особливості народних асоціацій:

дурний, як сало;

дурне, як сало без хліба, напр.: Дурне ти сало без хліба, – говорить жінка в свитині, – погань така (Стельмах);

дурний як масла грудка;

у нього нема в голові лою (олії), напр.: Тільки не думайте, що в мене тями нема, що й олії краплини в голові не маю (Гуцало).

Але ця особливість зовсім не є характерною для англійської спільноти.

– Дурість та предмети побуту

Категорія, яка характерна як для української, так і для англійської мови, оскільки етнос формувався і розвивався за однаковими моделями становлення, предмети побуту також дуже схожі:

дурний, як довбня;

дурний, як колесо;

дурний, як корок;

дурний як ступа (як пень, як довбня, як колода, як кіл у плоті);

тупий як липовий дровітьень;

голова набита (начинена) клоччям (пір'ям, половою);

розуму (ума) ні з шило (ні на шило, ні на макове зерня, ні ложки) нема;

не вистачає клепки.

Англійські фразеологічні одиниці:

as stupid as a log;

as daft as a brush;

dumb as a rock;

as dumb as a box of rocks;

as dumb as a doorknob, напр.: The perp was dumb as a rock, and confessed in five minutes.

as thick as two (short) planks, напр.: You`ll be lucky if you get more than two words out of him because I`m afraid he`s as thick as two short planks;

to have rock in one`s head, напр.: He must have rocks in his head if he thinks that I am going to lend him any more money.

– Розум та предмети побуту

Вираження концепту розуму через предмети побуту характерно тільки для англійської мови:

As smart as paint (as a steel trap або as a whip), напр.: You`re a lad, you are, but you`re as smart as paint, I see that when you first came in.

‘Was his mind keen?’ ‘Oh, sure. He`s smart as a steel trap...’

Box clever, напр.: *Obviously he would have to box clever in the witness stand to avoid implicating himself.*

A smart cookie, напр.: *If anyone can make this company succeed, it's Kathy – she's one smart cookie.*

Sharp as a tack, напр.: *He may be old in years, but he's still as sharp as a tack and knows what he's talking about.*

Унікальною особливістю досліджуваних концептів, які дістали вираження у фразеологічному фонді української мови, є вираження дурості як наслідку фізичного впливу:

Наче мішком з-за рогу вдарений.

Прибитий на цвѣту.

Дурний, хоч об дорогу вдар.

Отже, фразеологічний фонд як української, так і англійської мови, дуже багатий та різноманітний. Досліджувані поняття дуже подібні за своїм вираженням та значенням. Розбіжності ж обумовлені різним культурним рівнем країн та різним напрямом розвитку та еволюції англомовних та україномовних суспільств [3].

Під час проведення дослідження значення слів «розум» та «дурість», «wit» та «stupidity» за допомогою методики незалежного асоціативного експерименту на меті було виявити і описати психологічно-реальне (психолінгвістичне) значення даних слів.

Респондентам було запропоновано написати перше слово, яке спало на думку на слова-стимул: «розум» – «дурість», для україномовної групи, та «wit» – «stupidity» для англомовної.

Проаналізувавши отримані відповіді, маємо такі результати:

1. Формування асоціативного поля стимулу «розум».

Розум – мозок, інтелект, знання (14), мудрість (12), працьовитість (10), кмітливість (9), освіченість, освіта, навчання (6), Стив Джобс (3), науковець, книга, вченість (2), Пісчиков, Толстой, розважливість, мислення, інтелігентність, щастя, прагматизм, вчений, нобелівські лауреати, письменник, професор, стабільність, моральність, Ейнштейн, мовчання, вундеркінд, дотепність (1).

2. Семний опис змісту і структури значень слова-стимулу «розум».

Для зручності кожне психологічне значення отримує умовне коротке формулювання із зазначенням кількості випробовуваних, які актуалізували в експерименті дане значення. Це формулювання фактично виступає як умовне скорочення того чи іншого об'ємного психологічно реального значення. Віднесення асоціативів до тієї чи іншої групи буде залежати від характеру обраної класифікаційної ознаки [4].

– (13) Категорія осіб, які є носіями даного поняття:

Стив Джобс, науковець, письменник, професор, нобелівські лауреати, вчений, Л. Толстой, Ейнштейн, Вендеркінд.

– (42) Має такі складові:

інтелект, мозок, знання.

– (12) Має прояв у конкретних діях:

мовчання, дотепність, кмітливість.

– (4) Відображається в рисах характеру:

моральність, інтелігентність, розважливість, прагматизм.

– (22) Є результатом освіти:

книга, навчання, освіта, освіченість, вченість.

– (1) Впливає на умови життя людини:

стабільність.

– (10) Умова володіння певною якістю:

щастя, мудрість.

3. Польова стратифікація змісту концепту «розум».

Ядро концепту утворює семема з найбільшим індексом яскравості, інші зони визначаються за процентним відношенням до ядра. Яскравість семем визначалася як відсоток респондентів (від загальної кількості), які актуалізували дане значення в експерименті.

Ядро

Складові поняття «розум» – 35,9%

Ближня периферія

Є результатом освіти – 18,8%.

Дальня периферія

Категорія осіб, які є носіями даного поняття, – 11,1%.

Результат володіння даною якістю – 11,1%.

Має прояв у конкретних діях – 10,3%.

Умова володіння даною якістю – 8,5%.

Крайня периферія

Відображається в рисах характеру – 3,4%.

Впливає на умови життя людини – 0,8%.

Когнітивна інтерпретація протилежного за значенням слова-стимулу «дурість» в україномовній картині світу має такі результати:

1. Формування асоціативного поля стимулу «дурість».

Дурість – глупота (14), тупість (13), ідіотизм, неадекватна поведінка (8), неосвіченість (6), необдуманий вчинок, дитина, безвідповідальність, недоумкуватість (4), недалекість, клоун (3), дивацтво, веселощі, невихованість, зухвалість, нерозважливість, неординарність, необізнаність, лінощі (2), нерозумні вчинки, вандалізм, екстрим, агресія, молодий, веселощі без причини, самогубство, невірливість, невірноваженість, необачність, легковажність, відчайдушність, аморальність, несерйозність, неухажливість, слабоумство, дурень (1).

2. Семний опис змісту і структури значень слова-стимулу «дурість».

– (22) Має прояв у конкретних діях:

дивацтво, нерозумні вчинки, неадекватна поведінка, вандалізм, необдуманий вчинок, екстрим, агресія, веселитись без причини, самогубство, веселощі.

– (8) Має еталон:

молодий, дитина, клоун.

– (20) Відображення в рисах характеру:

невірливість, невірноваженість, необачність, безвідповідальність, невихованість, зухвалість, нерозважливість, легковажність, неухажливість, неординарність, несерйозність, аморальність, відчайдушність.

– (11) Ототожнення з розумовими розладами:

дебілізм, ідіотизм, слабоумство.

– (8) Результат відсутності освіти:

неосвіченість, необізнаність.

– (2) Причина існування:

лінощі.

– (35) Природна розумова обмеженість або відсутність розуму:

недалекість, дурень, тупість, глупота, недоумкуватість.

3. Польова стратифікація змісту концепту «дурість».

Ядро

Природна розумова обмеженість або відсутність розуму – 33%.

Ближня периферія

Має прояв у конкретних діях – 20,8%.

Відображення в рисах характеру – 18,9%.

Дальня периферія

Ототожнення з розумовими розладами – 10,4%.

Результат відсутності освіти – 7,5%.

Має еталон – 7,5%.

Крайня периферія

Причина існування – 1,9%.

Проаналізувавши дані незалежного асоціативного експерименту, проведеного з англоговірними респондентами, отримали такі результати:

1. Формування асоціативного поля стимулу «wit»

Wit – clever, smart (10), humour, well-educated, intelligence (8), learned, brains (4), quick, sharp, bright, wordly (3), keen-minded (2), aptitude, alert, brainy, creative, amusement, quickness (1).

2. Семний опис змісту і структури значень слова-стимулу «wit».

– (12) Має прояв у конкретних діях:

humour, wordly, amusement.

– (41) Має такі складові та характеристики:

intelligence, brains, aptitude, alert, creative, clever, smart, bright, keen-minded, brainy.

– (12) Є результатом освіти:

well-educated, learned.

– (7) Характеризується швидкістю реакції:

quick, sharp, quickness.

3. Польова стратифікація змісту концепту «wit».

Ядро

Складові поняття та характеристики «wit» – 57%.

Ближня периферія

Є результатом освіти – 16,7%.

Має прояв у конкретних діях – 16,7%.

Дальня периферія

Характеризується швидкістю реакції – 9,7%.

Когнітивна інтерпретація протилежного за значенням слова-стимулу «stupidity» в англомовній картині світу має такі результати:

1. Формування асоціативного поля стимулу «stupidity».

Stupidity – dumb, fool, idiot 9, dull, uneducated 7, ill-bred, slow 5, unintelligent 3, gullible, irrational, talkative, lazy 2, garrulous, illogical, poor judgement, annoying, laughable, weak-minded, celebrities, lacking intelligence, senseless, slow-witted 1.

2. Семний опис змісту і структури значень слова-стимулу «stupidity».

– (8) Має прояв у конкретних діях:

irrational, illogical, poor judgement, talkative, garrulous, annoying.

– (1) Має еталон:

celebrities.

– (5) Відображення в рисах характеру:

lazy, gullible, laughable.

– (12) Результат відсутності освіти:

uneducated, ill-bred.

– (40) Природна розумова обмеженість або відсутність розуму:

dumb, fool, idiot, dull, unintelligent, lacking intelligence, senseless, weak-minded.

– (6) Характеризується швидкістю реакції:

slow, slow-witted.

3. Польова стратифікація змісту концепту «stupidity».

Ядро

Природна розумова обмеженість або відсутність розуму – 55,6%.

Ближня периферія

Результат відсутності освіти – 16,7%.

Має прояв у конкретних діях – 11,1%.

Дальня периферія

Характеризується швидкістю реакції – 8,3%.

Відображення в рисах характеру – 6,9%.

Крайня периферія

Має еталон – 1,4%.

Отже, проаналізувавши дані, отримані під час проведення незалежного асоціативного експерименту, ми бачимо, що ядро кожного з концептів становить його словникова дефініція, ближня і дальня периферії відрізняються за яскравістю вираження та семним складом кожної з ознак. Крайня периферія взагалі відсутня для концепту «wit». Серед отриманих асоціативних реакцій англомовних респондентів вирізняється окремим пластом вираження досліджуваних понять через швидкість мисленневих процесів.

Даний експеримент дає можливість дійти висновку, що, по-перше, значення освіти для носіїв англійської мови значно більше, ніж для українців, оскільки входить до ближньої

периферії обох концептів. У свою чергу, для останніх розум знаходить вираження в рисах характеру, і саме від характер залежить розумовий розвиток людини, концепт «*дурість*». По-друге, живий приклад або еталон у свідомості українців відіграє значно більшу роль, оскільки знаходить вираження для обох концептів та є досить різноманітним. У той час як для носіїв англомовної культури він дуже обмежений або ж взагалі відсутній.

Список використаних джерел

1. Карасик В.И. Языковые концепты как измерения культуры / В.И. Карасик. – Архангельск: Гнозис, 1997. – 475 с.
2. Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации / М.В. Пименова. – Кемерово: Графика, 2004. – 385 с.
3. Касевич В.Б. О когнитивной лингвистике / В.Б. Касевич. – М.: Наука, 1998. – 271 с.
4. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М.П. Кочерган. – Київ: Академія, 2001. – 368 с.

References

1. Karasik, V.I. *Yazykovyie kontseptyi kak izmereniya kulturyi* [Language concepts as a dimension of culture]. Arhangel'sk, Gnozis Publ., 1997, 475 p.
2. Pimenova, M.V. *Dusha i duh: osobennosti kontseptualizatsii* [The soul and spirit: especially conceptualization]. Kemerovo, Grafika Publ., 2004, 385 p.
3. Kasevich, V.B. *O kognitivnoy lingvistike* [About Cognitive Linguistics]. Moscow, Nauka Publ., 1998, 271 p.
4. Kocherhan, M.P. *Vstup do movoznavstva*: [Introduction to Linguistics]. Kyiv, Akademiya Publ., 2001, 368 p.

В статье представлен анализ фразеологического фонда украинского и английского языков с точки зрения исследуемых понятий, которые очень сходны по своим выражениям и значениям. Определено, что различия обусловлены разным культурным уровнем стран и различным направлением развития и эволюции англоязычных и украиноязычных обществ. Уточнены способы выражения концептов «*ум/wit*» и «*глупость/stupidity*» через фразеологические единицы языка.

Ключевые слова: концепт, фразеологизм, фразеологический фонд.

The article presents an analysis of phraseological fund of the Ukrainian and English languages from the point of view of the studied concepts that are very similar in their expressions and values. It was determined that the differences are due to different cultural levels of different countries and the direction of development and evolution of the English-speaking and Ukrainian-speaking communities. Clarified ways of expressing concepts of “*розум/wit*” and “*дурість/stupidity*” through the language units.

Key words: concept, idiom, phrasebook fund.

Одержано 7.11.2016.